

Олександр Лахно

Конфесійний розкол у середовищі Євангельських християн-баптистів в УРСР повоєнного періоду

Подано історіографічний огляд наукового вивчення проблеми церковної опозиції Євангельських християн-баптистів, яка виникла на території СРСР, зокрема і в УРСР, після Другої світової війни та існує до сьогодні.

Ключові слова: Євангельські християни-баптисти, пізній протестантизм, релігієзнавство, церковна опозиція

Пізній протестантизм в Україні повоєнних років і дотепер малодосліджений та становить значний інтерес для сучасного суспільства загалом і релігієзнавчої науки зокрема. По суті, це був етап утвердження основної структури вітчизняної протестантської мережі в новітній історичний період; формування справжньої церковної опозиції до радянської влади та її заходів щодо віруючих протестантських церков. Насамперед вона інституціювалася поміж Євангельських християн-баптистів (ЄХБ).

Складність порушеної проблеми полягає в тому, що науковцям-історикам важко аналізувати події тоді, коли ще живі їх учасники. Отже, перед релігієзнавцями в процесі дослідження духовного життя у новітній історії України постають певні об'єктивні труднощі. З-поміж них варто виокремити, по-перше, панування за радянської доби у суспільній свідомості догматичного підходу до різних явищ (хоча офіційно наголошувалося на домінуванні діалектичного методу пізнання); по-друге, закритість і недоступність більшості архівних матеріалів у фондах ХХ ст., що перешкоджало вивченню реальних подій і конкретних учинків у сфері суспільно-політичного та духовного життя радянського суспільства; по-третє, неможливість публікації правдивих свідчень і досліджень на теренах СРСР. Усе це вплинуло на історичні та релігієзнавчі праці радянських авторів. Чимало з того часу запозичили окремі сучасні учені, які, не створивши нових підходів до розуміння минулого, привнесли в нинішню науку стислість і формалізм опису діяльності різних релігійних об'єднань на території України. На корекцію такого підходу спрямовані останні дослідження цього напрямку науки.

Мета статті – проаналізувати існуючу історіографічну базу наукового вивчення проблеми церковного розколу поміж Євангельських християн-баптистів в УРСР.

Загалом, радянська ідеологія та, відповідно, історіографія протестантизму переважно розглядали як релігію «другого сорту», ворожу радянській владі й чужу для радянських людей. Тому в той час, на нашу думку, була недостатньо вивчена ця гілка християнства, недооцінена її роль у розвитку культури та духовності, переважали стереотипи дореволюційного й постреволюційного релігієзнавства (точніше «сектантознавства»). Найперше, гостро критикували та завуальовували найменші ознаки опозиційності протестантських громад до радянської влади й законодавства про релігійні культи. Проте, таємно від суспільства їх вивчали, контролювали, сліdkували за діяльністю, робили досить цікаві та відверті узагальнення, на які натрапляють дослідники у частково розсекречених архівних фондах України й закордону.

Отже, доходимо висновку, що найбільшими знавцями та дослідниками опозиційності в середовищі тих же віруючих церкви ЄХБ були безпосередньо працівники секретних спеціальних служб. Вони склали таємні звітні й аналітичні матеріали з усіма подробицями релігійного життя протестантів до різних контролюючих структур. І в той же час ставали, як правило, авторами офіційних видань історичного, релігієзнавчого та правничого характеру, виконуючи роль рупорів атеїстичної пропаганди й агітації, спрямованої проти віруючих-протестантів.

Вивчення релігійних об'єднань у СРСР та УРСР здійснювали через призму критики релігії як архаїчного пережитку. Жодне дослідження не могло популяризувати якусь конфесію або ж констатувати спалах релігійності поміж населення. Партійні працівники пильно стежили, щоб науковці акцентували увагу насамперед на ідеологічних і пропагандистських моментах. Тому радянське релігієзнавство як специфічна сфера гуманітарного знання не мало права на самостійне функціонування. Воно було складником «наукового атеїзму», його неодмінним елементом¹. Це позначилося й на історіографії порушеної нами проблеми.

У процесі реалізації задуму автор опрацював різноманітну літературу з історії конфесій на території УРСР упродовж середини 1940-х – кінця 1980-х рр., приділивши найбільшу увагу питанням конфесійного життя та внутрішнього церковного розколу поміж Євангельських християн-баптистів. Загалом усі праці, у контексті зазначеної проблеми, можна поділити на три великі групи. До першої належать релігієзнавчі праці загального змісту, де лише побіжно або ж поверхово згадано процеси трансформації в середовищі віруючих громад ЄХБ, але, водночас, вони дають цілісне уявлення про тогочасну релігійну ситуацію в радянській державі. До другої групи відносимо наукові дослідження, присвячені розгляду еволюції пізнього українського протестантизму безпосередньо на при-

кладі церкви ЄХБ загалом, з відчутною перевагою вивчення громад офіційної Спілки. Третя група репрезентована спеціальними науковими розвідками, в яких простежено процеси формування кризи та виникнення розколу в церкві ЄХБ, а також діяльність опозиційних об'єднань Євангельських християн-баптистів, їх відносини з органами радянської й партійної влади. Кожну з цих груп умовно поділяємо на підгрупи: 1) доробки радянських; 2) зарубіжних; 3) сучасних вітчизняних авторів.

Аналізуючи радянську історіографію першої групи, вказуємо три загальні етапи наукових досліджень:

1) друга половина 1940-х – кінець 1950-х рр. – період, коли дослідники ще не подолали тоталітарної «войовничо-антирелігійної» традиції. Праці цього часу тенденційні, упереджені та фрагментарні щодо вивчення протестантських конфесій;

2) кінець 1950-х – перша половина 1980-х рр. – період наукового обґрунтування необхідності поступового наступу на релігію. Тоді з'явилися розвідки, позначені системністю і відносним об'єктивізмом у дослідженні протестантизму;

3) друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. – період розвитку плюралістичного та демократичного ставлення науковців до релігійної проблематики загалом (і окремих конфесій зокрема), що заклав методологічні основи розвитку сучасної вітчизняної історіографії.

За радянської доби всі публікації про релігію потрапляли під владу цензури, яка безжально відсікала найменші відхилення від офіційних канонів. Як результат, лише окремі автори, головню, авторитетні спеціалісти з історії культури та релігії, могли явно чи завуальовано виходити за межі догм більшовицького безбожжя.

Починаючи з кінця 1950-х рр., швидко зростала кількість учених, які намагалися в своїх працях зіставляти різноманітні погляди, нагромаджувати «позитивні знання», вивчати принагідно нові джерела та розвивати тим самим науковість релігієзнавчих досліджень. Такому процесові сприяло і створення Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС з багатьма регіональними філіями, численними кадрами, спеціальними спорудами та лекторськими групами. Також поступово сформувався цілий табір «сектантознавців» – дослідників окремих конфесій, у тому числі й протестантських церков. Цей табір поступово розділився на дві течії – «консерваторів» і «лібералів», навіть з'явилися своєрідні «атеїстичні дисиденти», «добровільні викривачі» релігії. Виникло розуміння специфіки пізнього протестантизму в радянській державі².

Поміж науковців-консерваторів продовжували панувати войовничі підходи до вивчення конфесій. Вони активно підтримували масову антирелігійну

кампанію кінця 1950-х – початку 1960-х рр. Подібне спостерігаємо в працях П. Вдовиченка, Г. Гур'єва, П. Каушанського, В. Костецького, Н. Сафронової, Л. Сердобольської, Л. Соплякової, В. Суярка, Ю. Федіна, М. Шахновича. У них відсутній аналіз специфіки протестантських громад, опис динаміки їх історичного розвитку та вивчення структури церковних організацій. Головна мета таких студій – якомога дохідливіше для пересічного читача показати згубну роль «сектантства». Також великою лакуною «консервативної» релігієзнавчої історіографії означеного періоду була або фрагментарність дослідження українського протестантизму, описаного в контексті всього Радянського Союзу, або ж його відсутність. Це ще раз доводить поверховість значної кількості доробків учених-консерваторів, адже найбільше інформації щодо діяльності громад ЄХБ завжди надавала саме Україна. Але цей факт постійно приховувався.

Подібні «опійні» підходи до діяльності протестантських громад знайшли своє відображення на сторінках тогочасних академічних видань: «История и теория атеизма», «История свободомыслия и атеизма в Европе», «О некоторых особенностях современной религиозной идеологии», «Основы научного атеизма», «Религиозное приспособленчество и атеистическое воспитание». Аналогічні ситуації спостережені й у спеціальних наукових збірках: «Мы были баптистами», «Нравственность и религия», «Ответы верующим. Популярный справочник», «Почему мы порвали с религией», «Правда о религии», «Ученые против религии».

Упродовж 1960-х – 1970-х рр. публікації з дотичних проблем щодо діяльності громад ЄХБ в Україні систематично друкували на сторінках наукових журналів «Наука и религия», «Людина і світ», «Войовничий атеїст» і «Вопросы философии».

Консервативний і ліберальний напрями радянської релігієзнавчої історіографії існували до розпаду СРСР. Уже в 1970-х рр. загальна кількість наукових видань антирелігійного змісту значно зросла, а питома частка демагогічних пропагандистсько-публіцистичних праць скоротилася. Вочевидь виникла потреба боротьби з релігією на науковому ґрунті. Проте, вчені вивчали релігію на теренах України лише в контексті СРСР, не зупиняючись на її локальних особливостях.

Низка дослідників 1970-х – 1980-х рр. прагла проаналізувати державну та партійну політику СРСР щодо релігійних об'єднань у повоєнний час. М. Голодний, А. Іванов, П. Лобазов, В. Клочков, З. Корчева та П. Яшин, О. Москаленко, Ю. Розенбаум змогли лише проілюструвати «гуманність радянського законодавства» щодо релігійних культів. Застосування цих норм права на практиці ними не розглядалося.

Друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. наповнена значною кількістю історичних і релігієзнавчих праць, побудованих на нових позиціях плюралізму, гласності й демократії. Монополія комуністичної ідеології була зруйнована. Ця хвиля досліджень стала третім етапом вивчення вітчизняними дослідниками діяльності та віровчення релігійних громад радянської України.

Прикметною рисою праць зазначеного періоду є деталізація й конкретизація церковної проблематики. Їх автори переважно зосередили увагу на вивченні та аналізі окремих проблем українського православ'я й греко-католицизму. Історія пізнього українського протестантизму знову залишалася не з'ясованою. Це особливо характерно для останніх десятиліть радянсько-комуністичної влади³.

Упродовж третього етапу розвитку радянської історіографії світ побачили праці М. Бабія, О. Барменкова, І. Бражника, які деталізували радянське законодавство про релігійні культу. Також з'явилися видання з більш широким спектром точок зору та поглибленим аналізом значної кількості джерел. Це, перш за все, наукові доробки В. Єленського, В. Лешана, І. Меркатуна, Л. Мітрохіна, М. Одінцова, О. Огневої та О. Уткіна, К. Харчева та І. Ачільдієва, О. Нежного; колективні монографії «Верующий в условиях перестройки (динамика духовно-нравственных ориентаций)», «Протестантизм в современном мире», «Протестантские организации в СССР (социальный облик, идеология, политическая позиция, проповедническая деятельность)», «Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления», «Современный баптизм: идеология и деятельность», «Современный протестантизм», «Современное религиозное сектантство: динамика, процессы, тенденции».

Саме наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. фіксуємо перші праці вітчизняних авторів, де проблеми свободи совісті та державно-церковних відносин порушені дещо з інших позицій, відмінних від «класичних» радянських. З-поміж них – і збірник статей «На пути к свободе совести» (Москва, 1989), у створенні якого, крім учених, уперше взяли участь церковні діячі різних конфесій. Тут чітко простежуємо дві важливі думки: про відсутність у СРСР реальної свободи совісті та насильницький характер атеїстичної пропаганди⁴.

На початок 1990-х рр. система антирелігійних інститутів розпалася, розпочалася певного роду релігійна ейфорія. У друзі – популярні звинувачення «атеїстичної сокири», «атеїстичного вандалізму», поширювані на всі критичні зауваження щодо релігії. «Атеїзм» став лайливим словом; бурхливо потекла релігійна і псевдорелігійна масова культура. Професійні релігієзнавці потрапили в складну ситуацію. Замість старих і дискредитованих підходів необхідні були нові, яких ще не існувало.

Набуття Україною незалежності відкрило перед науковцями широкі творчі перспективи. Праці, опубліковані упродовж 1992–2013 рр., відносимо до

четвертого етапу вивчення історії протестантизму післявоєнного часу. Їм притаманна ліквідація обмежень у дослідницьких підходах, наукових методах і висновках. З-поміж робіт сучасних вітчизняних дослідників релігійного життя в УРСР другої половини ХХ ст. слід виділити праці В. Алексеєва, О. Бажана та Ю. Данилюка, В. Барана, В. Бондаренка, С. Головащенко, В. Єленського, А. Колодного, В. Любашенко, Л. Мітрохіна, П. Панченка, В. Пашенка, В. Перебенесюк, Ю. Решетнікова, С. Савінського, С. Саннікова, П. Яроцького.

Великий внесок у дослідження українського пізнього протестантизму зробили закордонні науковці. З-поміж них, окрім власне іноземців, найбільшу роль у цьому процесі відіграли емігранти українського походження. Осібно місце посідають і сучасні російські вчені. Усі вони, не заангажовані рамками компартійної ідеології, прагнули об'єктивно проаналізувати розвиток релігійних об'єднань в Україні. У їх творах проблемі церковної опозиції поміж віруючих конфесії ЄХБ приділено значно більше уваги, ніж у радянській історіографії. Але, на нашу думку, цього недостатньо для розуміння причин і наслідків згаданого явища.

Зрозуміло, що перші власне історичні та релігієзнавчі дослідження релігійного дисидентського руху в УРСР та СРСР з'явилися за кордоном. У цьому зв'язку особливо виділяємо монографію Л. Алексеєвої «История инакомыслия в СССР. Новейший период», де системно викладено історію релігійних опозиційних рухів⁵. Окремий розділ видання присвячений аналізу діяльності обох релігійних об'єднань ЄХБ. Авторка використала значний обсяг першоджерел, насамперед матеріали із релігійного Самвидаву, тим самим дещо захопившись стилістикою та різкою критикою розглядуваних подій цих документів. Така праця постала в середовищі дисидентів-емігрантів, зорієнтованих на зображення всього радянського в негативному ракурсі. Проте, фактичний матеріал, наведений Л. Алексеєвою в публікації, є достатньо важливим для ілюстрування особливостей існування об'єднань ЄХБ за радянської доби.

Таким чином, релігієзнавчі дослідження більшості радянських авторів єднає упередженість, неприхована заідеологізованість, відверта атеїстична спрямованість. Незважаючи на незаперечні факти боротьби органів влади з релігією та церквою, переслідувань духовенства й віруючих, вони в своїх працях намагалися виправдати таку політику, виступаючи по суті її апологетами. Проблема співіснування двох церков ЄХБ у СРСР різних періодів більшою або меншою мірою привертала до себе увагу різних учених – вітчизняних і зарубіжних, світських і церковних, радянських і тих, хто займався її вивченням за умов незалежних держав. Кожна група дослідників, відповідно до ідеологічних, політичних і конфесійних уподобань, зробила свій внесок у наукову розробку кола питань, що стосуються визначення основних засад

державно-церковних і міжцерковних відносин у СРСР 1960-х – 1980-х рр. і втілення їх у повсякденну практику.

Західні вчені, порівняно з радянськими, були значно менше ідеологічно занегажовані й обізнані з церковним життям у радянській державі. Характерна особливість їхніх праць – політична упередженість як до СРСР у цілому, так і до його релігійної політики, абсолютизація репресивних форм і методів у ставленні влади до церков і релігії загалом.

Незважаючи на роботи зарубіжних авторів і представників української еміграції, спеціальних наукових розвідок з проблем державно-церковних і міжцерковних відносин у середовищі віруючих церкви ЄХБ упродовж середини 1940-х – кінця 1980-х рр. ще донедавна майже не існувало. Суспільні перетворення, розпочаті з кінця 1980-х рр., докорінно змінили методiku дослідження релігієзнавчих проблем.

Окрему групу наукових напрацювань складають доробки, присвячені безпосередньо церкві ЄХБ. Так, науковий підхід до дослідження діяльності віруючих громад ЄХБ знаходимо в публікаціях Ф. Гаркавенка, А. Єришева, М. Злобіна, В. Калугіна, О. Клібанова, П. Косухи, Л. Мітрохіна, І. Москвітїна, В. Подоляка, Р. Приходька, В. Танчера, Ф. Федоренка, Е. Філімонова, О. Чанишева.

Ці науковці, системно вивчаючи громади ЄХБ, звертали увагу на місце та час їхньої появи, роль у релігійному житті Радянського Союзу, у тому числі й України. Особливо варто відзначити О. Клібанова та Л. Мітрохіна, котрі розглядали протестантизм як реформаційний рух зі своєю логікою розвитку, зумовленою зміною суспільно-економічного устрою. Дослідники використовували велику кількість нових джерел, детально характеризували минуле протестантських церков, зокрема євангелізму та баптизму. Найбільше вони аналізували внутрішні суперечності й боротьбу в середовищі протестантських церков. Проте, не маючи всіх архівних та поточних документів, згадані вчені не вибудували цілісної картини релігійного життя громад ЄХБ у радянській Україні післявоєнного часу. Тому проблема опозиції в церкві ЄХБ ними практично не висвітлена, насамперед в Україні.

На межі 1960-х – 1970-х рр. з'явилася нова генерація вчених, які розглядали питання релігійного об'єднання ЄХБ. Критичне ставлення до діяльності «релігійного сектантства» поміж віруючих церкви ЄХБ спостерігаємо в працях Б. Антонова, В. Арестова, А. Белова й О. Шилкіна, І. Бражника, Є. Дороша, В. Коніка, П. Косухи, Ю. Поліщука, П. Степанова. Позитивним у доробках цього періоду було те, що, незважаючи на свою тенденційність і відсутність серйозного наукового аналізу церкви ЄХБ на теренах УРСР, релігійне питання в них представлено через призму ідеологічної дискусії, а не через заклики до суспільства всіяко переслідувати віруючих.

Дещо тенденційний характер мали академічні видання «Антисоветизм на службі імперіалізму», «Апостоли двуликого Януса», «Аргументи», «Критика релігійного сектантства», «Основи научного атеїзму», «Екстремизм». Автори цих збірок зробили багато для популяризації агресивної антирелігійної агітації та пропаганди.

Дослідження В. Гараджі, Є. Дулумана, З. Калінічевої, А. Колодного, В. Куроєдова, Г. Ляліної, Г. Максиміліанова, О. Москаленка, В. Подоляка, Ф. Федоренка, П. Яроцького, П. Яшина вирізнялися своєю системністю, глибоким аналізом і науковим об'єктивізмом. Ці вчені розробили методологію дослідження громад ЄХБ на території СРСР у цілому і в окремих регіонах зокрібно.

Оскільки протестантизм (а разом з ним і церкву ЄХБ) визнавали «реакційним» за своєю суттю, то чимало розвідок присвячені проблемі «шкідливого» виховного впливу протестантських об'єднань на молодь. З іншого боку, не зовсім справедливо й етично загострювати увагу на недоліках окремих радянських авторів, оскільки це був звичний дух радянської епохи.

Упродовж 1970-х – першої половини 1980-х рр. активно досліджували ідеологію та практику конфесії ЄХБ В. Арсен'єв і В. Данілов, Є. Вістунов і М. Тютрюмов, П. Каушанський, О. Клібанов, П. Косуха, Є. Філімонов. Вони робили спробу простежити особливості віровчення та культу церкви ЄХБ, визначити умови існування громад і причини так званого «занепаду» релігійності в радянському суспільстві. (Як відомо, радянські автори не розраховували потенціал релігійності радянських людей). Учені не аналізували жодних церковних документів, переважно оперували загальними атеїстичними судженнями про шкідливість і марновірність релігійної віри, зокрема за євангельсько-баптистськими принципами.

Фундаментальним дослідженням церковних об'єднань ЄХБ періоду пізнього протестантизму в дорадянські та радянські часи стала монографія Л. Мітрохіна «Баптизм: история и современность». Автор опрацював значний масив джерел, відновивши за допомогою цифр, фактів, подій і висновків реальну історію церкви⁶. Так, зокрема, він першим виокремив як одну з основних причин розколу поміж громад ЄХБ сервілізм керівництва ВР ЄХБ і ще в 1966 р. сміливо назвав «розкол» початку 1960-х рр. результатом зовнішнього тиску на віруючих⁷.

Певне відображення історії церкви ЄХБ спостерігаємо в найновіших академічних виданнях: «Академічне релігієзнавство», «Історія релігій в Україні», «Релігієзнавчий словник», «Словник-довідник з релігієзнавства». Ці та інші праці вийшли друком у світ завдяки наполегливим науковим пошукам співробітників Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, що тривають і в наш час.

Ареною апробації сучасних ідей, методологічних підходів, дослідницького інструментарію стали конференції та круглі столи з історії релігій і релігієзнавства, матеріали яких містять багато цікавих фактів, порушених проблем та спроб їх розв'язання. Вони виявили тенденцію до поглибленого, всебічного, вдумливого дослідження історико-церковних питань. Більшість цих наукових симпозіумів організовуються під егідою згаданого Відділення релігієзнавства.

Найважливішим масивом літератури для дослідження є третя група наукових розвідок радянських, зарубіжних і вітчизняних дослідників теперішньої доби, безпосередньо спрямованих на вивчення церковної опозиції в середовищі громад ЄХБ. Остання неодноразово ставала об'єктом наукового студіювання, але цілісної праці з історії «розколу» в конфесії ЄХБ на теренах України ще не створено.

На відміну від швидкості інституціонування опозиції поміж віруючих церкви ЄХБ офіційна радянська наука не квапилася з вивченням цих процесів, а тим паче – з оприлюдненням їх результатів. Перші наробки в руслі розкриття передумов, причин і перебігу «кризи баптизму» оприлюднені лише в 1960-ті рр. Найбільше таких праць спостережено в другій половині 1960-х, коли намагалися проаналізувати процес виникнення та спрогнозувати наслідки розколу поміж віруючих громад ЄХБ.

Загалом радянська історіографія учасників опозиційних рухів у протестантських конфесіях називала «релігійними фанатиками», «консервативно-екстремістською опозицією», «опозиційною до радянської влади баптистською церквою», «опозиційними соціалізму баптистськими поглядами» та просто «баптистською опозицією». Як бачимо, вже тоді альтернативу в середовищі конфесії ЄХБ іменували опозицією.

У другій половині 1980-х рр. проблемами ідеології та практики церкви ЄХБ і дотичними до неї питаннями державно-церковних відносин та придушення релігійних почуттів через переслідування віруючих займалися О. Антонов, І. Бражник, О. Владіміров і О. Соломка, О. Ісаєнко, Л. Леров, І. Малахова. Але релігійну ситуацію в межах УРСР вони спеціально не аналізували. Окрім того, слід виокремити тематичні дисертаційні дослідження І. Бражника, Г. Ляліної, В. Подоляка, М. Тіхонова, В. Чемоданова, які прямо зачіпали аналіз окремих моментів церковної опозиції поміж віруючих громад ЄХБ. Щоправда, такий аналіз ґрунтовано на радянському атеїстичному підході.

Так, зокрема, І. Бражник дійшов висновку, що особливості віровчення та культу, а також організаційна самостійність відокремлених громад ЄХБ чітко вказують на появу нової деномінації – СЦ ЄХБ⁸. Далі дослідник підкреслив: рух «ініціативників» перетнув межі релігії та набув політичного спрямування. Він став особливою релігійною формою «опозиції соціалістичному суспільству»⁹.

Сучасна історична та релігієзнавча науки підходять до проблеми розколу в церкві ЄХБ без ідеологічних штампів, дають об'єктивну картину діяльності протестантських опозиційних течій в Україні і їхньої ролі в духовно-культурному житті віруючих. Зокрема, це відображено в дисертаціях, монографіях, наукових статтях О. Бажана та Ю. Данилюка, Ю. Вільхового, В. Войналовича, Т. Грушової, В. Любашенко, О. Панич (О. Назаркіної), Ю. Решетнікова, І. Саламахи, О. Сінічкіна.

Так, В. Любашенко дослідила розвиток протестантизму, його роль у суспільному житті України ХХ ст. Ю. Вільховий охарактеризував основні засади, напрями й динаміку антипротестантської політики партійно-державного керівництва СРСР і УРСР, визначив місце та діяльність у етноконфесійному середовищі України релігійних громад, зокрема, Євангельських християн-баптистів упродовж 1940-х – 1970-х рр. У роботах О. Бажана детально описано причини й наслідки виникнення різних опозиційних рухів – як політичного, національного, так і релігійного характеру в післявоєнний період радянського суспільства. Праця В. Войналовича глибоко розкриває особливості партійно-державної політики щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-х – 1960-х рр. У ній на основі значної джерельної бази окремим підпунктом розглянуто «розкол» у церкві ЄХБ. Проблемою розколу та співіснування двох церковних об'єднань ЄХБ також активно займається О. Панич. Дослідниця простежує альтернативне співіснування обох духовних центрів цієї конфесії через призму їх культурологічного значення.

Таким чином, представники сучасної вітчизняної історіографії третьої групи дослідників у своїх набутках прагнули максимально з'ясувати історичні передумови, особливості розвитку та напрями діяльності основних протестантських об'єднань в Україні упродовж середини 1940-х – кінця 1980-х рр. У центрі їхньої уваги – ставлення до віруючих-протестантів зі сторони радянської держави, політика місцевих органів влади й реакція самих громадян-віруючих на процеси в державі та церкві.

Сучасні вчені на великому фактичному матеріалі продовжують з'ясовувати політику комуністичної партії й радянської держави щодо протестантських церков та деномінацій, утворених на основі громад ЄХБ у результаті внутрішнього розколу 1960-х рр. Проте, глибинні причини й наслідки розколу, діяльність опозиційних віруючих церкви ЄХБ вивчені недостатньо. Тому дослідження в цьому напрямку є перспективними в історичній і релігієзнавчій науках.

Порушена нами проблематика недостатньо або ж і зовсім не висвітлена в більшості сучасних видань, у тому числі й загальних академічних працях. Так, наприклад, обсяжна, систематизована «Історія релігій в Україні» лише фрагментарно (у томі «Протестантизм») розглядає проблему внутрішнього розколу

в лавах церкви ЄХБ¹⁰. Інші видання часто взагалі про нього не згадують. Це, на наш погляд, утруднює розуміння внутрішніх процесів минулого та сучасного функціонування церкви ЄХБ.

Дещо особну позицію займає група різноконфесійних закордонних дослідників історії українського баптизму. Вони дали нам багато фактичного матеріалу та цікавих узагальнень, підштовхнули до нетрадиційних для радянської історіографії суджень. Поміж них – пастор М. Бурдо, М. Грант, В. Домашовець, В. Заватський, протоієрей Д. Константинов, Ю. Крючков, С. Рамет, М. Рове, Г. Чьорнер, які аргументовано довели існування у СРСР і УРСР репресивного антирелігійного механізму та його згубний вплив на розвиток релігійних об'єднань, переважно на прикладі церкви ЄХБ. Одночасно, недоліками більшості праць зарубіжних авторів були слабка джерельна й документальна база, а також ідеалізація релігійного опозиційного руху як форпосту боротьби з «імперією зла».

Після знищення радянського тоталітаризму та розпаду СРСР до наукового обігу почали залучати також праці, коментарі, спогади, інтерв'ю релігійних діячів протестантських деномінацій. Незважаючи на те, що їхні конфесійні підходи й оцінки заважали встановленню істини, вони є цінними, оскільки містять важливу інформацію про ставлення держави до протестантизму, віруючих до органів влади, внутрішнє життя й проблеми релігійних громад та організацій, що діяли в СРСР і в Україні зокрема. До них варто віднести розвідки Г. Вінса, Г. Гартфельда, Л. Коваленка, Г. Крючкова.

Вагомим здобутком конфесійних істориків вважаємо ґрунтовну працю «Історія євангельських християн-баптистів в СРСР». Однак у ній головна увага відведена минулому офіційної Всесоюзної Спільки ЄХБ, переважає поверхова та упереджена інформація щодо опозиційних рухів у конфесії¹¹. Дані, пропонувані протестантськими авторами видання, вимагають ретельної наукової перевірки, але, застосовуючи порівняльний метод, ми можемо їх з успіхом використовувати. На жаль, основний обсяг фактажу стосується діяльності зареєстрованих громад і їх духовного центру – ВР ЄХБ.

Таким чином, за роки радянської влади не продуковано жодної спеціальної наукової праці з історії релігій в Україні. Окремі фрагментарні дослідження з цієї теми характеризує класово-заідеологізована упередженість щодо релігії, прагнення розглядати її як негативне явище, гальмо соціального поступу, історично-перехідний феномен. Методологічними засадами науковості відтворення історії релігій в Україні, які здолають названі вище вади, повинні стати об'єктивність, причинність, історизм, конфесійність, загальнолюдськість, світоглядний плюралізм.

- 1 Колодний А. М. Академічне релігієзнавство: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / За наук. ред. Анатолія Миколайовича Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – С. 10.
- 2 Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность. Философско-социологические очерки / Лев Николаевич Митрохин. – СПб.: Изд-во Русского Христианского гуманитарного ин-та, 1997. – С. 59.
- 3 Пашенко В. О. Деякі аспекти дослідження українського протестантизму в радянській історіографії 50 – 80-их років ХХ ст. / Володимир Олександрович Пашенко, Юрій Віталійович Вільховий // Українська історіографія на рубежі століть: Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.7 (9). – Кам'янець-Подільський: Б. в., 2001. – С. 716 – 725.
- 4 На пути к свободе совести. Перестройка: гласность, демократия, социализм / Сост. и общ. ред. Фурмана Д. Е. и о. Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989.
- 5 Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Людмила Михайловна Алексеева. – Вильнюс – М.: Весть, 1992.
- 6 Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность. . .
- 7 Митрохин Л. Н. Баптизм / Лев Николаевич Митрохин. – М.: Политиздат, 1966.
- 8 Бражник И. И. Генезис и социальная сущность движения баптистов-«инициативников»: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.06 «Научный атеизм» / Иван Иванович Бражник. – М., 1969. – С. 12.
- 9 Там само. – С. 16.
- 10 Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Ред. кол.: А. Колодний (ред.) та ін.; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Відділення релігієзнавства. – К.: Український Центр духовної культури, 2002. – Т. 5: Протестантизм в Україні. Ранній протестантизм. Пізній протестантизм. Баптизм / П. Яроцький (ред.) та ін.
- 11 История Евангельских христиан-баптистов в СССР. – М.: Изд-во ВСЕХБ, 1989.

Summary

Olexandr Lakhno

Confessional split among Evangelical Christians and Baptists in the post-war USSR

Historiographical review of the scientific study of the problem of the the Church of Evangelical Christians-Baptists opposition which appeared in the Soviet Union, and the USSR, after World War II and exists today is considered.

Keywords: Evangelical Christians-Baptists, later Protestantism, religion, church opposition